

A KAPITALIZMUS MINT VALLÁS

WALTER BENJAMIN ÉS MAX WEBER

MICHAEL LÖWY

Walter Benjamin kéziratai között található egy különösképpen homályos, ám meglepő aktualitásúnak tűnő, *A kapitalizmus mint vallás* című szöveg, amely az 1985-ös, Ralph Tiedemann és Hermann Schweppenhäuser által kiadott *Gesammelte Schriften* (Suhrkamp Verlag) VI. kötetében szerepel. Három-négy oldalas, jegyzeteket és hivatkozásokat tartalmazó, tömör, paradoxont kedvelő s valamennyire titokzatos írásról van szó, amely nem könnyen hagyja magát megfejteni. Minthogy szerzője nem szánta kiadásra, természetesen nem törekedett arra, hogy olvashatóvá és érthetővé tegye... A következő sorok e szöveg részleges értelmezését kísérik meg, inkább hipotéziseken, mint bizonyosságokon alapulnak, és itt-ott hagynak fehér foltokat is.

Benjamin a töredék címét közvetlenül Ernst Bloch *Thomas Münzer, a forradalom teológusa* 1921-ben publikált könyvéből kölcsönözte. A Kálvinnak ajánlott fejezet konklúziójában a szerző rámutat a genfi hitújító tanában egy mesterkedésre, amely „teljesen lerombolja” a kereszténységet, és bevezeti „egy új »vallásnak«, a vallási rangra emelt kapitalizmusnak (*Kapitalismus als Religion*), a Mammon-egyházának elemeit”.¹

---

¹ Ernst Bloch, *Thomas Münzer, théologien de la Révolution*, ford. Maurice de Gandillac (Paris: 10/18, 1964), 182-83; vö. Ernst Bloch, *Thomas Münzer als Theologe der Revolution* (Frankfurt: Suhrkamp, 1962 [1921]). Ebben az újabb kiadásban Bloch a „Sátán egyháza” kifejezést a „Mammon-egyházával” helyettesítette.

Tudjuk, hogy Benjamin olvasta e könyvet, hiszen az 1921. november 27-ei Gershom Scholemnek írt levelében említi: „Nemrég, legelső látogatásakor átnyújtotta [Bloch] nekem a teljes »Münzer«-korrektúrát, melynek olvasásába belekezdtem”.² Úgy tűnik tehát, hogy a töredék megírásának időpontja nem „legkésőbb 1921 közepére” esik, mint ahogy a szerkesztők jelzik, hanem inkább 1921 végére. Mellesleg legyen mondva, Benjamin egyáltalán nem osztozott barátja vélekedésében a kereszténység igaz szellemének kálvinista/protestáns megcsalatasáról.³

Benjamin szövegét nyilvánvalóan Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című műve ihlette. Benjamin kétszer idézi Weber-t, először a szövegtestben, majd a bibliográfiai jegyzékben. Ez utóbbiban a *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (Összegyűjtött vallásszociológiai tanulmányok) 1920-as, valamint Ernst Troeltsch *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (A keresztény egyházak és csoportok társadalomtanai) című művének az 1912-es kiadását említi, amely a kapitalizmus eredetének kérdéskörét vizsgálva Weberével érezhetően azonos megállapításokat védelmez. Ugyanakkor, mint látni fogjuk, Benjamin érvelése jóval túlmegy Weberén, legfőképpen helyettesíti annak „axiológiailag semleges” (*Wertfrei*) gondolatmenetét egy lesújtó antikapitalista vádirattal.

„A kapitalizmusban vallást kell látnunk”,⁴ ezzel a határozott állítással nyit a töredék, majd egy utalás jelzi a Weber-től való eltérést is: „Annak bizonyítása, hogy a kapitalizmus — nem csupán mint vallásilag meghatározott képződmény, ahogy Weber véli, hanem mint lényegileg vallási jelenség — vallási szerkezettel bír, ma még parttalan egyetemes vitához, tévútra vezetne.” A szövegben később ugyanez a gondolat, csak éppen egy kicsit visszafogottabb formában, valójában a weberi érveléshez közelebbi módon, ismételten megjelenik: „A kereszténység a reformáció korában nem ösztönözte a kapitalizmus megjelenését, hanem maga változott át kapitalizmussá.” Ez nem is áll

² Walter Benjamin, *Gesammelte Briefe* (Frankfurt: Suhrkamp), 2. köt., 212-13.

³ Arról, hogy e témában miként viszonyult Benjamin Bloch-hoz, lásd: Werner Hamacher, „Schuldgeschichte. Benjamins Skizze »Kapitalismus als Religion«”, in *Kapitalismus als Religion*, szerk. Dirk Baecker (Berlin: Kulturverlag Kadmos, 2003), 91-92; Werner Hamacher, „Büntörténet (Benjamin vázlata: »A kapitalizmus mint vallás«)”, ford. Pál Katalin, et al. — *kritikai elmélet online 1: Gazdasági teológia* (2013), szerk. Fogarasi György, www.etal.hu.

⁴ Walter Benjamin, „Le capitalisme comme religion”, in uő, *Fragments philosophiques, politiques, critiques, littéraires*, szerk. Ralph Tiedemann és Hermann Schwepenhäuser, ford. Christophe Jouanlanne és Jean-François Poirier (Paris: PUF, 2000), 111-13; Walter Benjamin, „A kapitalizmus mint vallás”, ford. Fogarasi György, et al. — *kritikai elmélet online 1: Gazdasági teológia* (2013), szerk. Fogarasi György, www.etal.hu. Összes hivatkozásom erre a háromoldalas töredékváltozatra vonatkozik, nem jelzem tehát újra és újra az adott oldalszámot.

annyira messze *A protestáns etika* konklúziójától! Ami igazán új, az magának a kapitalista rendszernek a tisztán vallási természetű elgondolása: egy jóval radikálisabb felfogásról van szó, mint a Weberé, még akkor is, ha e felfogás Weber elemzésének nem egy elemére támaszkodik. Benjamin ezt írja: „Nem vonhatjuk be a hálót, amelyben állunk. Később viszont rálátás nyílik majd erre.” Különös érvelés... A kapitalista háló milyen elemében rejlik ez a bizonyítás? Valójában „erre” nem „később nyílik majd rálátás”, hanem rögtön egy, a kapitalizmus vallási természetéről szóló bizonyítás helyes és kíváncsú formájában: „Három vonás azonban már a jelenben is felismerhető a kapitalizmus vallási szerkezetét illetően”. Benjamin nem idézi többet Weber, de a három vonás valójában a szociológus elgondolásaira és érveire támaszkodik, miközben új jelentőséget kölcsönöz nekik, mely mérhetetlenül kritikusabb és radikálisabb — társadalmilag és politikailag egyaránt, de filozófiai (teológiai?) szempontból is —, és tökéletesen szemben áll a szekularizáció weberi tételével.

„Először is, a kapitalizmus tiszta kultuszvallás, talán a legszélsőségesebb, ami valaha létezett. Benne mindennek csak közvetlenül a kultuszra való vonatkozásában van értelme, nem ismer sajátos dogmatikát, sem teológiát. Ebből a nézőpontból nyeri az utilitarizmus a maga vallási színezetét.”

A kapitalizmus utilitarista eljárásai — úgymint a tőkebefektetés, spekulációk, pénzügyi műveletek, tőzsdemanőverek, az áruk vétele és eladása — tehát egy vallási kultusszal egyenértékűek. A kapitalizmus nem kér hitvalláshoz [*credo*],⁵ tanhoz vagy „teológiához” való csatlakozást, egyedül a cselekedetek számítanak, melyek társadalmi dinamikájuknál fogva kultikus gyakorlatokhoz tartoznak. Benjamin egy kissé ellentmondásba kerülve saját reformációról és keresztyénségről szóló érvelésével ezt a kapitalista vallást az eredeti pogánysághoz hasonlítja, mely maga is „közvetlenül gyakorlati” volt, és mentes a „transzcendens” törekvésektől.

De mi teszi lehetővé e kapitalista gazdasági praxisok azonosítását egy „kultusszal”? Benjamin nem magyarázza meg, ám néhány sorral lentebb használja a „tisztelő” [*adornateur*] terminust; számolhatunk tehát azzal, hogy a kapitalista kultusz rendelkezik néhány istenséggel, akik az imádat [*adoration*] tárgyát képezik; példa erre: „A különböző vallások szentképeinek összehasonlítása a különböző államok bankjegyeivel”. A pénz papírpénz formájában ekképpen hasonló kultusztárggyá válik, mint a „rendes” vallások szentjeihez kapcsolódó kegytárgyak. Érdekes megjegyezni, hogy az *Egyirányú utca* egyik részletében Benjamin a bankjegyeket „a pokol homlokzat-építészetéhez”

⁵ [A franciában szintén a *credo* hitelt is jelent. — A ford.]

(*Fassadenarchitektur der Hölle*) hasonlítja, mely a kapitalizmus „szent komolyságát” fejezi ki.⁶ Emlékezzünk rá, hogy Dante poklának kapuján vagy homlokzatán ez a felirat olvasható: „*Lasciate ogni speranza, voi ch’entrate*” („Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel”); Marx szerint ezeket a szavakat írta a kapitalista a munkásoknak a gyár bejáratára. Később majd látjuk, hogy Benjamin szerint a kapitalizmusban a kétségbeesés a világ vallási állapota.

Mindazonáltal a papírpénz csak egyik megnyilvánulása egy istenségnek, amely más-különbén mélyebben fellelhető a kapitalista kultuszrendszerben: pénz, Mammon isten, vagy Benjamin szerint „Plútó mint a gazdagság istene”. A töredék bibliográfiájában szerepel egy, a pénz vallási hatalmával szembeni szenvedélyes részlet Gustav Landauer zsidó-német anarchista gondolkodó 1919-ben kiadott *Aufruf zum Sozialismus* című könyvéből, melyet kevéssel azelőtt publikáltak, hogy íróját forradalomellenes katonák megölték. Benjamin bibliográfiai jegyzetében megadott oldalon Landauer ezt írja:

Fritz Mauthner (*Wörterbuch der Philosophie*) kimutatta, hogy az „isten” (*Gott*) szó eredetét tekintve azonos a „bálvány” (*Götze*) szóval, és hogy mind a kettő „az öntöttet” [az „öntetet” vagy „öntvényt”] (*Gegossene*) próbálja kifejezni. Isten egy, az emberek által teremtett artefaktum, aki életet nyer, és maga felé vonz emberéleteket, végül pedig hatalmasabbá válik az emberiségnél.

Ami formába van öntve (*Gegossene*), az egyetlen bálvány (*Götze*), az egyetlen Isten (*Gott*), amelyet az emberek valaha testi valójában létrehoztak, a pénz (*Geld*). A pénz művi és eleven, a pénz pénzt és pénzt és pénzt nemz, a pénzé a világ minden hatalma.

Kicsoda, ki nem látja még a mai napig sem, hogy a pénz, hogy az Isten nem más dolog, mint az emberi lénytől eredő szellem, egy élő dologgá (*Ding*) vált szellem, egy elképesztő szörnyűség (*Unding*), életünk értelmetlenné (*Unsinn*) vált értelmé (*Sinn*)? A pénz nem teremt gazdagságot, ő a gazdagság, magában a gazdagság, nincs más gazdag, csak a pénz.⁷

Természetesen nem tudhatjuk, hogy Benjamin mennyire értett egyet Landauer e gondolatmenetével, de hipotézisként fenntarthatjuk, hogy a bibliográfiában említett rész-

---

⁶ Walter Benjamin, „Einbahnstraße”, in uő, *Gesammelte Schriften*, 4. köt., 139; Walter Benjamin, „Adótanácsadás”, ford. Márton László, in uő, *Egyirányú utca; Berlini gyermekkor a századforduló táján* (Budapest: Atlantisz, 2005), 82.

⁷ Gustav Landauer, *Aufruf zum Sozialismus* (Berlin: Paul Cassirer, 1919), 144.

let példát ad arra, amit a kapitalizmus „kultikus praxisai” alatt ért. Marxista nézőpontból a pénz csak egy s nem is a legfontosabb megnyilvánulása a tőkének. Benjamin 1921-ben azonban jóval közelebb állt egy Gustav Landauer vagy Georges Sorel-féle romantikus és anarchista szocializmushoz, mint a Karl Marx- vagy Friedrich Engels-féléhez. Csak később, a *Passzázsok*ban fog Marxtól meríteni az áru fétis kultuszának kritikájához és a párizsi passzázsoknak „a kereskedelmi tőke templomaiként” való elemzéséhez. Mindazonáltal bizonyos folytonosság látható az 1921-es töredék és az 1930-as évek nagy befejezetlen könyvének jegyzetei között.

A pénz — arany vagy papír —, a gazdagság, az áru tehát a kapitalista vallás istenségei vagy bálványai közé tartoznak, és a velük való mesterkedéssel „praktizálják” a működő kapitalista világban a kultikus aktusokat, amelyeken kívül „semminek nincs jelentése”.

A kapitalizmus második vonása „[a] kultusz illetően konkrétságával függ össze [...] a kultusz permanens tartama. A kapitalizmus egy kultusz celebrálása *sans trêve et sans merci*.⁸ A kapitalizmusban ugyanis nincs »hétköznapi«, nincsen nap, mely ne ünnepnap volna abban az ijesztő értelemben, hogy ne a teljes szakrális pompa kibontakozását, a kultusz tisztelőjének végsőkéig felajzását foglalná magában.” Valószínű, hogy Benjamin merített *A protestáns etika* elemzéseiből, melyek a kálvinizmus/kapitalizmus viselkedési szabályrendszerére, az életvezetés folytonos ellenőrzésére irányultak, amely ellenőrzés pedig „a fáradhatatlanul, állandóan, rendszeresen ellátott világi hivatás [...] vallási értékelésében” fejeződött ki.⁹ Fáradhatatlanul, szünet és könnyörület nélkül [*sans trêve et sans merci*]: a weberi elgondolás hasonló kifejezéssel visszaköszön Benjamin véleményében, amely egyébként nem nélkülözi az iróniát az „ünnepnapok” folytonosságát idézve: valójában a puritán kapitalisták eltörölték a legtöbb katolikus ünnepnapot, hiszen azokat tétlenségre ösztökélésnek tekintették. A kapitalista vallásban megfigyelhető minden nap a „szakrális pompa” kibontakozása, azaz a Tőzsde vagy a Gyár rituáléi, csakúgy, mint az, hogy a hívők aggodalommal és „végsőkéig felajzottan” követik a részvények árfolyamának emelkedését vagy zuhanását. A kapitalista eljárások nem ismernek szünetet, reggeltől estig, tavasztól télig, a bölcsőtől a sírig uralják az egyének éle-

---

⁸ [Löwy egyértelműen a *trêve*-verziót használja; vö. a kérdéshez *A kapitalizmus mint vallás* magyar változatának vonatkozó fordítói lábjegyzetét. — *A ford.*]

⁹ Max Weber, *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, ford. Jean-Pierre Grossein (Paris: Gallimard, 2001), 235 (saját kiem.); Max Weber, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. Józsa Péter, Lissauer Zoltán, Somlai Péter (Budapest: Cserépfalvi, 1995; 2. bővített kiadás), 212 (ford. mód.).

tét. Ahogyan Burkhard Lindner helyesen megfigyeli, Benjamin töredéke átveszi Webertől a kapitalizmus olyan dinamikus rendszerként való felfogását, amely globális méreteket ölt, amelyet lehetetlen megállítani, és amely elől nem lehet elmenekülni.¹⁰

Végezetül, a kapitalizmus mint vallás harmadik vonása büntudatkeltő jellege: „Feltehetőleg a kapitalizmus az első olyan kultusz, amely nem feloldoz (*entsühnend*) a bűnök alól, hanem bűnössé tesz.” Kérdezhetnénk magunktól, hogy Benjamin szerint mi lenne a feloldozó vagy engesztelő kultusz példája, amely tehát szemben áll a kapitalista vallás szellemével. Minthogy a töredék a kereszténységet a kapitalizmustól elválasztathatlannak tekinti, meglehet, hogy a példa a judaizmus lehetne, amelynek, mint tudjuk, a legfontosabb ünnepnapja a Jóm Kippur, amelyet rendszerint a „Bocsánat Napjaként”¹¹ szoktunk meghatározni, pedig a leghívebb fordítása inkább az „Engesztelés Napja” lenne.¹² Ez persze csak hipotézis, semmi sem utal rá a szövegben.

Benjamin folytatja vádiratát a kapitalista vallás ellen: „E tekintetben ez a vallási rendszer egy iszonytató mozgásfolyamat sodrásában áll. Egy roppant bűn- vagy adósságtudat, mely képtelen feloldozást nyerni, a kultuszhoz nyúl, de nem azért, hogy ezt a bűnt vagy adósságot levezelje, hanem hogy egyetemessé tegye, hogy belekalapálja a tudatba, s hogy legvégül és mindenekelőtt magát az istent is belefoglalja ebbe a bűnbe vagy adósságba, hogy végül őt magát is érdekeltté tegye a feloldozásban.”

Benjamin emlékeztet ennek kontextusában arra, amit ő „e fogalom [a *Schuld*] démoni kétértelműségének”¹³ nevez, vagyis arra, hogy az egyszerre „adósságot” [*dette*] és „bűnösséget” [*culpabilité*]¹⁴ is jelent (a francia „hiba” [*faute*] fordítás helytelen). Burkhard Linder szerint a töredékben feltűnő történelmi távlat azon a premisszán ala-

---

¹⁰ Burkhard Lindner, „Der 11.9.2001 oder Kapitalismus als Religion”, in *Ereignis. Eine fundamentale Kategorie der Zeiterfahrung. Anspruch und Aporien*, szerk. Nikolaus Müller Schöll (Bielefeld: Transcript Verlag, 2003), 201.

¹¹ [„Bűnvallás/Bűnbocsánat Napjaként” vagy „Hosszúnapként” használják még a mindennapi nyelvben. — *A ford.*]

¹² [A francia szöveg visszatérően a teológiai diskurzusban használatos *expier* („engesztelni”) kifejezést használja. — *A ford.*]

¹³ [Vö. jelen számbeli Benjamin-fordítás fordítói jegyzetével: „Benjamin itt a német *Schuld* kétértelműségére utal, mivel a szó egyszerre jelent bűnt és adósságot.” — *A ford.*]

¹⁴ [A francia fordításban lévő okán módosítottam. — *A ford.*]

pul, miszerint a kapitalista vallás rendszerében nem választhatjuk el a „mitikus bűnösséget” és a gazdasági adósságot.¹⁵

Max Webernél hasonló gondolatmeneteket találhatunk, amelyek maguk is a tartozás [*devoir*] két jelentésével játszanak: a puritán polgár számára „meggondolandó, hogy olyasmire költjön, ami nem Isten dicsőségét, hanem saját élvezetét szolgálja”, ekképpen egyszerre bűnösökké [*coupable*] és Isten felé „adósakká” [*endetté*] is válunk. „Az a gondolat, hogy az embernek *kötelezettségei* [*devoirs*: tartozásai] vannak a rájuk bízott javakkal, amiknek mint szolgáló intézők [...] alárendeltjeik, fagyosan telepszik rá az életükre. Minél értékesebb a tulajdon, annál nehezebb lesz [...] a felelősséget viselni azért, hogy [...] fáradhatatlan munkával gyarapítsuk.”¹⁶ Benjamin „a bűnt vagy adósságot [...] belekalapálja a tudatba”-kifejezése jól megfelel a Weber által elemzett puritán/kapitalista praxisoknak.

Számomra azonban úgy tűnik, hogy Benjamin érve sokkal általánosabb: nemcsak a tőkés bűnös és „adós” a tőkéje vonatkozásában, a bűnösség egyetemes. A szegények bűnösök, mert elbuktak a pénzkeresés folyamatában és adósságba verték magukat. Mivel a kálvinista számára a gazdasági siker a kiválasztottságnak és a lélek üdvözülésének a jele (vö. Max Weber), a szegény már a meghatározásnál fogva is elkárhozott. A *Schuld* annál is inkább egyetemes, mert öröklődik nemzedékről nemzedékre a kapitalista korban; a romantikus/konzervatív társadalomfilozófus Adam Müllernek, a kapitalizmus e kíméletlen kritikusaként egy passzusa szerint, melyet Benjamin idéz a bibliográfiában,

a gazdasági szerencsétlenség, melyet az elmúlt korokban közvetlenül az érintett nemzedék szenvedett el, és mely el is tűnt annak halálával [...] mostantól, amióta minden tett és cselekedet aranyban van kifejezve, nehéz és mind nehezebb *adósságtömegekben* (*Schuldmassen*) zúdul rá az utókorra.¹⁷

Ily módon Isten maga is ebbe az általános bűnösségbe keverve van jelen: ha a szegények bűnösök, ki vannak zárva a kegyelemből, és ha társadalmi kizárásra vannak ítélve a kapitalizmusban, akkor ez az „isten akarat” vagy, ami a kapitalista vallásban ezzel

¹⁵ Linder, „Der 11.9.2001 oder Kapitalismus als Religion”, 207.

¹⁶ Weber, *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, 230 és 232; *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, 209 és 210.

¹⁷ Adam Müller, *Zwölf Reden über die Beredsamkeit und deren Verfall in Deutschland* (München: Drei Masken, 1920 [1816]), 58.

egyenértékű, a piac akarata. Persze, ha ezeknek a szegényeknek és adósoknak a nézőpontjára helyezkedünk, akkor Isten és vele a kapitalizmus lesz a bűnös. Egyik és másik esetben is Istent szétválaszthatatlanul összekapcsoljuk az egyetemes bűnvád folyamatával.

Eddig jól megfigyelhettük a töredék weberi kiindulópontját a modern kapitalizmusnak mint a kálvinizmus átalakulásából eredő vallásnak Benjamin által adott elemzésében. Van azonban egy részlet, amelynél úgy tűnik, hogy Benjamin a kapitalizmusnak olyan, történelmen átívelő dimenziót tulajdonít, mely már nem is weberi — és nem is marxi:

A kapitalizmus — ahogy ez nem csupán a kálvinizmusról, hanem az egyéb, ortodox keresztény irányzatokról is kimutatható — nyugaton parazitaként fejlődött a kereszténységen, úgyhogy a kereszténység története végül is lényegében parazitájának, a kapitalizmusnak a története.

Benjamin nem adja meg egyáltalán a bizonyítást, ám a bibliográfiában idézi a *Der Geist der Bürgerlich-Kapitalistischen Gesellschaft* című könyvet,¹⁸ amelynek szerzője egy bizonyos Bruno Archibald Fuchs arra törekszik (hiába), hogy Weberrel vitatkozva bizonyítsa: a kapitalista világ gyökerei megtalálhatók már a szerzetesi rend aszketizmusában és a középkori egyház pápai központosításában.¹⁹

A kapitalizmus „szörnyű” bűnvádi folyamatainak eredménye az általános kétségbeesés: „E vallási mozgalom, vagyis a kapitalizmus, lényegéhez tartozik a végsőig való kitartás, a kitartás Isten végső és teljes eladósodásáig, a kétségbeesés elért világállapottáig, melyet éppenséggel még *remélnek* is. Ebben rejlik a kapitalizmus történelmi halatlansága, ti. hogy a vallás többé nem reformja, hanem szétrombolása a létnek. A kétségbeesés kitágulása vallási világállapottá, melytől állítólag a gyógyír²⁰ várható.” Benjamin Nietzsche-re hivatkozva hozzáteszi, hogy tanúi vagyunk „az ember-bolygó áthaladásának a kétségbeesés házában [*Haus der Verzweiflung*], pályája abszolút magányában”.

Miért említődik Nietzsche ebben a váratlan, poézistól és asztrológiától telített diagnózisban? Ha a reménytelenség a radikális reményhiány, akkor az *Ecce Homo* ítélkező

---

¹⁸ Bruno Archibald Fuchs, *Der Geist der Bürgerlich-Kapitalistischen Gesellschaft. Eine Untersuchung über die Grundlagen und Voraussetzungen* (München/Berlin, 1914).

¹⁹ Uo. 14-18.

²⁰ [A franciában itt *salut*, vagyis „üdvözlés” olvasható. — A ford.]

filozófusa által hirdetett *amor fati*, a „sors szeretete” jeleníti meg legjobban: „Az emberi nagyság az én nyelvezetemben *amor fati*: az ember ne akarjon mást, se előre, se hátra, soha. A szükségszerűt nem elegendő elviselni, [...] a szükségszerűt szeretni kell...”²¹

Persze Nietzsche-nél a kapitalizmusról nincs szó. A Nietzsche-követő Max Weber fogja majd beletörődve, s nem feltétlenül lelkesedve konstatálni a kapitalizmusnak mint a modern kor végzetének szükségszerű jellegét. A *protestáns etika* utolsó oldalain Weber konstatálja pesszimista fatalizmussal, hogy a modern kapitalizmus „határozza meg ellenállhatatlan erővel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát — s nemcsak a gazdaságokban tevékenyen résztvevőket —, akik ebbe a hajtóműbe beleszületnek”.²² Összehasonlítja ezt a kényszert egy börtöntípusával, amelynél a racionális árutermelési rendszer magába zárja az individuumokat: „Baxter nézete szerint »mint egy kopott kabát, amit bármikor levethetnénk«, olyan a világi javak gondja a szent emberek vállán. Ezt a kabátot a sors acélkemény épületté tette.”²³ Különböző értelmezései vagy fordításai léteznek a *stahlhartes Gehäuse* kifejezésnek: egyesek szerint „celláról” van szó, míg mások szerint „páncélról”, olyanról, amelyet a csiga hord a hátán. Sokkal valószínűbb azonban, hogy Weber a képet „a kétségbeesés vasketrecének” Bunyan angol puritán költő által alkotott képzetéből vette.²⁴

Haus der Verzweiflung, stahlhartes Gehäuse, iron cage of despair: Webertől Benjaminig haladva ugyanabban a szemantikai mezőben találjuk magunkat, amely a kapitalista rendszer kíméletlen logikáját írja le. De miért termel ez a rendszer kétségbeesést? Különböző válaszokat adhatunk erre a kérdésre:

— Legelőször is, mert, mint láttuk, a kapitalizmus önmagát a modern gazdaság természetes és szükséges formájaként határozva meg nem fogad el semmilyen másfajta jövőt, kimenetelt, alternatívát. Az ereje — mint Weber írja — „ellenállhatatlan”, továbbá úgy jelenik meg ő maga, mint elkerülhetetlen végzet (*fatum*).

---

²¹ [Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo (Hogyan lesz az ember azzá, ami)*, ford. és jegyz. Horváth Géza (Budapest: Göncöl, 2003), 51. — A ford.]

²² Weber, *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, 222-25; *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, 224.

²³ Uo.

²⁴ Vö.: Edward A. Tiryakian, „The Sociological Import of a Metaphor: Tracking the Source of Max Weber's »Iron Cage«”, in *Max Weber: Critical Assessments*, szerk. Peter Hamilton (London: Routledge, 1991), 1/2:109-20.

— A rendszer az emberiség jelentős részét „a föld kárhozottjainak” szerepébe taszítja, akik nem várhatják isteni üdvözlésüket, lévén, hogy e rendszer az Istent is belekeverte a kegyelemből való kizárásukba. Mivel bűnösök a saját végzetükben, nincs semmi joguk a megváltás reményére. A kapitalista vallás Istene, a Pénz, nem érez semmi könyörületet azok iránt, akiknek nincs pénzük...

— A kapitalizmus „a lét szétrombolása” [ford. mód.]; a létet a birtoklással helyettesíti, az emberi minőségeket a kereskedelmi mennyiségekkel, az emberi kapcsolatokat az anyagi kapcsolatokkal, a morális és kulturális értékeket az egyetlen értékkel, amit elismer, a pénzzel. E tétel nem tűnik fel a töredékben, de hosszasan fejtegetik azokban az antikapitalista, szocialista/romantikus forrásokban, amelyeket Benjamin idéz a bibliográfiában: Gustav Landauernél, Georges Sorelnél, csakúgy, mint konzervatív kontextusban Adam Müllernél. Meg kell jegyezni, hogy a Benjamin által itt használt terminus, a *Zertrümmerung* rokonságban áll a *Trümmern*nel, mely *A történelem fogalmáról* IX. tézisében²⁵ a haladás által előidézett romokra utal.

— Mivel az emberek „bűnössége”, eladósodásuk a Tőke irányába folytonos és növekvő, az engesztelés semmi reménye nem lehetséges. A kapitalistának kitartóan kell gyarapítania és terjesztenie a tőkét, nehogy eltűnjön a vetélytársak között, a szegénynek pedig kölcsönt kelljen kérnie, hogy kifizesse adósságait.

— A tőke vallása szerint az egyetlen üdvözlés a rendszer erősödésében, a kapitalista terjeszkedésben, az áruk halmozásában rejlik, de ez csak növeli a kétségbeesést. Benjamin ezt látszik sugalmazni a fordulattal, amely a kétségbeesésből vallási világállapotot csinál, „amelytől az üdvözlés várható” [ford. mód.].

Ezek a feltevések nem mondanak ellent egymásnak és nem is zárják ki egymást, ám a szövegben nincs nyílt utalás, mely lehetővé tenné a választást. Mindemellett Benjamin a kiúttalansággal látszik társítani a kétségbeesést: „Szellemi (nem anyagi) kiúttalanság a szegénységben, vándor- vagy kolduló szerzetesség. Amely állapot ennyire kiúttalan, az eladósít, vagyis bűnössé tesz. Az »aggodalmak« a kiúttalanságból fakadó büntudat mutatói. Az »aggodalmak« a közösségi, nem egyéni-anyagi kiúttalanság okozta szorongásból fakadnak.”

---

²⁵ Walter Benjamin, „A történelem fogalmáról”, ford. Bence György, in *uő*, *Angelus Novus (Értekezések, kísérletek, bírálatok)*, szerk. Radnóti Sándor (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 966.

A szerzetesek aszketikus praxisai nem kiutak, mert nem teszik kérdésessé a tőke valóságának uralmát. A tisztán egyéni kiutak illúziók, a tőke vallása pedig tiltja a közösségi, kollektív, szociális kiutat.

Mindazonáltal Benjamin, a kapitalista vallás meggyőződéses ellenfele kell hogy találjon kiutat. Röviden elemez, illetve sorra vesz néhányat a „kapitalizmusból kivezető útra” tett javaslatok közül:

1) A kapitalista vallás reformja lehetetlen e vallás végtelen romlottsága miatt: „A feloldozást itt tehát nem magától a kultusztól kell várnunk, s még csak nem is e vallás megreformálásától, melynek valami biztosat kellene tudnia megragadni benne, s nem is az elutasításától.” Az elutasítás nem kiút, lévén tisztán egyéni: nem akadályozza meg a tőke isteneit, hogy folytassák hatalomgyakorlásukat a társadalmon. Ami a reformot illeti, íme egy részlet, amely a Benjamin által idézettet követő oldalon található Gustav Landauer könyvében: „Az Isten [a pénz] már mindenható és akkora hatalommal rendelkezik, hogy már nem lehet egyszerű átszervezéssel, a »cseregazdaság« (*Tauschwirtschaft*) reformjával megszüntetni”.²⁶

2) Nietzsche emberfeletti embere Benjamin számára messze nem ellenfél, hiszen „[e]z az ember az emberfeletti ember, az első, aki a kapitalista vallást felismerve, azt elkezd beteljesíteni. [...] Az emberfeletti ember gondolata az apokaliptikus »ugrást« nem a megtérésbe, vezeklésbe, megtisztulásba, vagy bűnbánatba helyezi át, hanem a [...] fokozódásba. [...] Az emberfeletti ember a megtérés [*Umkehr*] nélkül célba ért, mennyen átnőtt történelmi ember. A mennyi ilyen szétrobbanását a felfokozott emberszerűség által, ami vallásilag (még Nietzsche számára is) eladósodás, azaz bűnössé válás, és az is marad, Nietzsche előre megjósolta.”

Hogyan lehetne értelmezni e meglehetősen homályos részletet? Íme egy lehetséges olvasat: az emberfeletti ember csak fokozza a *hübriszt*, a hatalom kultuszát, a kapitalista vallás végtelenségig való terjeszkedését; nem cáfolja meg az emberek bűnösségét és kétségbeesését, illetve sorsukra bízva őket. Ez még mindig az egyén próbálkozása, aki szeretne kivételes lenni, vagy az arisztokrata elité, hogy kilépjen a kapitalista vallás vasabroncsából, ám szintén csak újratermeli annak logikáját. (Ez csak egy feltevés, és bevallom, ez a Nietzsche-kritika eléggé megfoghatatlan számomra...)

3) Marx szocializmusa: „S hasonlóképp Marx is: a meg nem forduló [*nicht umkehrende*] kapitalizmus a kamattal és a kamatos kamattal, amelyek az *adósság*, vagyis a *bűn* [*Schuld*] funkciói (lásd e fogalom démoni kétértelműségét), szocializmussá

²⁶ Landauer, *Aufruf zum Sozialismus*, 145.

válik.” Tény, hogy Benjamin ebben az időszakban nem ismert túl sok mindent Marx életművéből. Valószínűleg saját benyomásai alapján újra előveszi Gustav Landauer marxizmuskritikáját, amelyet azzal vádol, hogy egyfajta *Kapitalsozialismus*-t akar megalkotni: az anarchista gondolkodó szerint Marx számára „a kapitalizmus teljes egészében (*ganz und gar*) saját magából fejleszti ki a szocializmust, a szocialista termelési mód a kapitalizmusból »virágozik ki« (*entblüht*)”, nevezetesen a termelés és a hitel központosítása által.²⁷ Nem látható azonban tisztán, hogy a „hiba”, valójában a *Schuld*, vagyis egyszerre „bűnösség” és „adósság” mire utal a töredékben. Benjamin számára mindenestre a marxi szocializmus megmarad a kapitalista vallás kategóriáinak rabjaként, tehát nem mutat fel egy kiutat. Mint tudjuk, Benjamin jelentékenyen megváltoztatta véleményét ebben a témában 1924-től kezdve, miután elolvasta Lukács György *Történelem és osztálytudat* című könyvét.

4) Erich Unger és a kapitalizmusból kivezető út: „A kapitalizmus meghaladása a vándorlás által. Unger, *Politik und Metaphysik*, 44. o.” A *Wanderung* szó hajlik a zavarosságra, a francia, szerfözlött irodalmi fordítás pedig helytelen.²⁸ Valójában nem „gyalogtúráról” van szó, hanem inkább vándorlásról vagy elmozdulásról. Az Erich Unger által használt kifejezés *Wanderung der Völker*, népvándorlás. Íme, mit ír Unger a Benjamin által idézett könyv 44. oldalán:

„Egyetlen logikus választás van: akár összetűzés nélküli üzletről, akár népvándorlásról van szó. [...] A támadás a »kapitalista rendszer« ellen minduntalan annak fennhatóságában folyó játszmákban mutatkozik meg. [...] Ahhoz, hogy a kapitalizmussal szemben bármit el lehessen érni, mindenekelőtt nélkülözhetetlen a hatókörének (*Wirkungsbereich*) elhagyása (*heraustreten*), mert azon belül a kapitalizmus minden ellene irányuló cselekedetet képes felemészteni.” Unger hozzáteszi, a polgárháború *Völkerwanderung* általi helyettesítéséről van szó.²⁹

Tudjuk, hogy Benjamin kedvelte Erich Unger „anarchista metafizikai” elgondolásait, és hogy jó színben tüntette fel azokat Scholemmel való levelezésében. Nem tudjuk

²⁷ Landauer, *Aufruf zum Sozialismus*, 42.

²⁸ [A francia változat szó szerint „gyalogtúrának” (*marche à pied*) fordította. — A ford.]

²⁹ Erich Unger, *Politik und Metaphysik*, szerk. Von Mangred Voigt (Würzburg: Königshausen & Neumann, 1989 [1921]), 44.

mindazonáltal, hogy ezt a „kapitalista hatókör elhagyását” érvényes kiútnak tekintette. A töredék nem ad nekünk semmi információt ebben a tárgyban.³⁰

5) Gustav Landauernek, az *Aufruf zum Sozialismus* szerzőjének anarchista szocializmusa. A Benjamin által a töredékben idézettre következő oldalon írja az anarchista gondolkodó:

„A szocializmus visszafordulás [megtérés] [*Umkehr*]; a szocializmus egy új kezdet; a szocializmus a természettel való viszony helyreállítása [*Wiederanschluss*], a szellem újbóli belépése, a kapcsolat visszahódítása [...] A szocialisták tehát újra csoportosulni akarnak a közösségekben [*Gemeinden*]...”³¹.

A Landauer használta terminus, az *Umkehr*, pontosan ugyanaz mint, amit Benjamin használ Nietzsche kritizálva — kinek emberfeletti embere visszautasítja a „megtérést, vezeklést” (*Umkehr, Sühne*), és megtérés (*Umkehr*) nélkül érkezik az éghez — és Marxot, akinek szocializmusa csak „meg nem forduló [*nicht umkehrende*] kapitalizmus”. Feltételezhetjük tehát talán, hogy Landauer szocializmusa, magában foglalva egyfajta „megtérést” vagy „visszafordulást” — a természethez, az emberi kapcsolatokhoz, a közösségi élethez —, képezheti a kapitalista vallás építette „kétségbeesés házának” kijáratát. Landauer nem állt attól messze, hogy hívő legyen, miként Erich Unger sem, akinek el kellett hagynia a kapitalista uralom hatókörét ahhoz, hogy vidéken szocialista közösséget hozhasson létre. Az ő szemében azonban ez a lépés nem mondott ellent a szociális forradalom perspektívájának: könyve kiadása után kevéssel a kérész életű müncheni Tanácsköztársaság (1919) oktatásügyi népbiztosa lett — ami bátor elköteleződés volt, mely később az életébe került.

Norbert Bolz a Benjamin-töredékben szereplő *Umkehr*-fogalmat érdekes magyarázatában úgy értelmezi, mint választ Weber érvelésére: a kapitalizmust mint elkerülhetetlen végzetet látja. Benjamin számára az *Umkehr* egyszerre jelenti a történelemmel való szakítást, *metanoiát*, engesztelést, megtisztulást és... forradalmat.³²

---

³⁰ Joachim von Soosten szerint míg Unger a kapitalizmusból térbeli kijáratot keres, addig Benjamin *időbeli* eszkatologikus terminusokban gondolkodik. (Vö. „Schwarzer Freitag: die Diabolik der Erlösung und die Symbolik des Geldes”, in *Kapitalismus als Religion*, 297.)

³¹ Landauer, *Aufruf zum Sozialismus*, 145.

³² Norbert Bolz, „Der Kapitalismus — eine Erfindung von Theologen?”, in *Kapitalismus als Religion*, 205.

Természetszerűleg ezek csak feltételezések, a töredék maga nem mutat semmilyen kiutat, rémülten és nyilvánvalóan ellenségesen megelégszik azzal, hogy elemzi a tőke vallásának kíméletlen és „szörnyű” logikáját.

Benjamin 1930-as évekbeli írásaiban, konkrétan a *Passzázatokban*, a kapitalizmus mint vallás problematikáját az áru fetisizmusának és a tőkének mint mitikus struktúrának a kritikája váltja fel. A két megközelítés közötti hasonlóságok kétségtávol kimutathatók — ilyen például az utalás a kapitalista rendszer vallási aspektusaira —, ám a különbségek sem kevésbé nyilvánvalók: az elméleti keretet immár egyértelműen a marxizmus adja.

Benjamin elméleti mezejéből egyúttal eltűnni látszik a weberi problematika is; *A történelem fogalmáról* szóló írásban találunk egy utolsó, burkolt, mégis beazonosítható utalást a weberi tételekre. A XI. tételben Benjamin az ipari munka kultuszát bírálja a német szociáldemokráciában, és ezt írja: „A régi protestáns munkaerkölcs [*protestantische Werkmoral*] támadt föl, szekularizált alakban, a német munkások között”.³³

Benjamin 1921-es, Weberről ihletett, ám a szociológus érveitől jócskán eltávolodó töredéke egy olyan vonulathoz tartozik, amelyet a Weber-korpusz antikapitalista olvasatainak nevezhetnénk. Jelentős mértékben egy „félrevezetésről” van szó: Weber elméleti álláspontja a kapitalizmus vonatkozásában nem lép túl egy bizonyos ambivalencián, az „axiológiai semlegesség”, a pesszimizmus, a beletörődés egy bizonyos keverékén, márpedig Weber egyes hűtlen „tanítványai” *A protestáns etika* érveit arra használják majd, hogy a szocialista/romantikus sugallatból szenvedélyes antikapitalizmust fejlesszenek ki.

Az 1912–1914-es években Heidelbergben Max Weber baráti köréhez tartozó Ernst Bloch az első az említett vonulatban. Mint láttuk, Bloch „találta ki” 1921-es *Thomas Münzer*-könyvében a „kapitalizmus mint vallás” kifejezést (*Kapitalismus als Religion*), amelyben a felelősséget a kálvinizmusnak tulajdonítja.³⁴ E vád tanúja nem más, mint... Max Weber: Kálvin tanítványainál „a munka elvont tartozásának köszönhetően a termelés keményen és módszeresen folyik, a Kálvin által a pusztaságra vonatkoztatott szegénység eszményképe hozzájárul a tőkeképződéshez. A takarékoskodás köte-

---

³³ Benjamin, „Über den Begriff der Geschichte”, in *Gesammelte Schriften*, 1/2:274; „A történelem fogalmáról”, 967.

³⁴ Bloch, *Thomas Münzer, théologien de la Révolution*, 182–83.

lessége köti viszont a gazdagságot, ugyanis ez utóbbi úgy értelmeződik, mint elvont nagyság, amely magában megáll, és amely megköveteli önnön magától a gyarapodást [...] Mint ahogy Max Weber kitűnően bemutatta, a kapitalista gazdaság a fejlődés útján teljesen megszabadult, elszakadt, mentessé vált az ősi kereszténység összes lelkiismereti aggályától, csakúgy, mint attól, amit a középkor gazdasági ideológiája még megőrzött a viszonylagosan keresztényiből.”³⁵ Weber „értékítélettől mentes” elemzése a kálvinizmusnak a kapitalista szellem fellendülésében játszott szerepéről az olyan, katolicizmustól elbűvölt marxista szerzőnél, mint Ernst Bloch, a kapitalizmusnak és protestáns gyökereinek kegyetlen kritikájává válik... Mint ahogy láttuk, Benjamin kétségkívül ihletést merített ebből a szövegből, ám anélkül, hogy osztotta volna Bloch szimpátiáját az „ősi kereszténység lelkiismereti aggályai” vagy a középkori katolicizmus gazdasági ideológiájának „viszonylagosan keresztényi” eleme iránt.

Lukács *Történelem és osztálytudat*ának bizonyos részleteiben is találunk Weber-idezeteket a kapitalista tárgyasítás kritikájának megerősítéséhez. Néhány évvel később a freudista-marxista Erich Fromm következett, aki 1932-es esszéjében Weberre és Sombatra hivatkozik, hogy rámutasson a kálvinizmus felelősségére a boldogsághoz való jog eszméjének lerombolásában — amely eszme pedig jellemző volt a prekapitalista társadalmakra, miként a középkori katolikus kultúrára is —, illetve abban, hogy ezt az eszmét polgári etikai normák váltották fel: a munka, a szerzés és a takarékoskodás iránti kötelesség.³⁶

Benjamin 1921-es töredéke tehát egy példája ezeknek az „invenciózus” olvasatoknak — a zsidó-német gondolkodók romantikus sugallatú életműveinek —, amelyek Weber szociológiai munkáit, különösen *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemét* használták fel munícióként egy szabályos támadáshoz a kapitalista rendszer, annak értékei, praxisai és „vallása” ellen.

Érdekes lenne Benjamin *A kapitalizmus mint vallás*át összehasonlítani a latin-amerikai felszabadítás teológusainak munkáival, amelyeknek szerzői jöllehet egyáltalán nem ismerték az 1921-es töredéket, az 1980-as évektől kezdve mégis a kapitalizmusnak mint a bálványimádás vallásának radikális kritikáját fejlesztették ki. Hasonlóképpen, Hugo Assmann szerint a kapitalista „gazdasági vallás” magával a gazdasági paradigmá-

---

³⁵ Uo. 176-77.

³⁶ Vö. Eric Fromm, „Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie” (1932), in *Gesamtausgabe* (Stuttgart: Deutsche Verlag-Anstalt, 1980), 1:59-77.

val velejáró teológiájában és a mindennapi fetisizista szenteskedő gyakorlatban jelenik meg. Azok a nyíltan vallási fogalmak, melyek a „piac kereszténységének” irodalmában — például napjaink neo-konzervatív vallásos írásaiban — találhatók, csak kiegészítő funkcióval bírnak. A piac teológiája Malthustól a Világbank legutóbbi dokumentumáig könyörtelenül áldozati teológia: azt várja el a szegényektől, hogy ajánlják fel életüket gazdasági bálványok oltárán.³⁷ Hasonló érveket láthatunk a fiatal brazil (koreai származású) teológusnál, Jung Mo Sungnál, aki *L'idolâtrie du capital et la mort des pauvres* (*A tőke bálványozása és a szegények halála*, 1989) című könyvében a nemzetközi kapitalista rendszer etikai-vallási kritikáját viszi véghez. E rendszer intézményei, mint az IMF és a Világbank, a külső adósság kérlelhetetlen logikájával arra ítélik a Harmadik Világ szegényeinek millióit, hogy áldozzák fel magukat a „világpiac” isteneinek. A kapitalista vallás számára „a piacon kívül nincs üdvözülés. A piac ezen szakralizációjának köszönhetően lehetetlenség elgondolni a kiszabadulást ebből a rendszerből és egy másik alternatívát. Minden ajtót becsukunk a transzcendencia előtt, akár történelmi értelemben fogjuk fel (egy másik társadalommodellként a kapitalizmuson túl), akár az abszolút transzcendencia értelmében (nincs más Isten a Piacon túl).”³⁸

Nyilvánvalóak az analógiák — miként a különbségek is — Benjamin elgondolásaihoz képest. De ez már nagyon messze vezetne minket e cikk témájától...

Fordította: Kovács Flóra

A fordítást ellenőrizte: Brassai Zoltán

HIVATKOZOTT MŰVEK

Assmann, Hugo, és Franz Hinkelammert. *A Idolatria do Mercado. Ensaio sobre Economia e Teologia*. San Paulo: Vozes, 1989.

---

³⁷ Hugo Assmann — Franz Hinkelammert, *A Idolatria do Mercado. Ensaio sobre Economia e Teologia* (San Paulo: Vozes, 1989).

³⁸ Jung Mo Sung, *Deus numa economia sem coração. Pobreza e neoliberalismo: um desafio à evangelização* (San Paulo: Paulinas, 1992), 94.

- Benjamin, Walter. „A kapitalizmus mint vallás.” Fordította Fogarasi György. *Et al. — kritikai elmélet online 1: Gazdasági teológia* (2013), szerkesztette Fogarasi György. www.etal.hu.
- . *Egyirányú utca; Berlini gyermekkor a századforduló táján*. Budapest: Atlantisz, 2005.
- . „Einbahnstraße.” In uő, *Gesammelte Schriften*, 4. köt. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1972.
- . „Le capitalisme comme religion.” In uő, *Fragments philosophiques, politiques, critiques, littéraires*, szerkesztette Ralph Tiedemann és Hermann Schwepenhäuser. Fordította Christophe Jouanlanne és Jean-François Poirier. Paris: PUF, 2000.
- . „Über den Begriff der Geschichte.” In uő *Gesammelte Schriften*. 1/2. köt. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974.
- . *Angelus Novus (Értekezések, kísérletek, bírálatok)*, szerkesztette Radnóti Sándor. Budapest: Magyar Helikon, 1980.
- . *Gesammelte Briefe*. 2. kötet. Frankfurt: Suhrkamp, 1996.
- Bloch, Ernst. *Thomas Münzer als Theologe der Revolution*. Frankfurt: Suhrkamp, 1962 (1921).
- . *Thomas Münzer, théologien de la Révolution*. Fordította Maurice de Gandillac. Paris: 10/18, 1964.
- Bolz, Norbert. „Der Kapitalismus — eine Erfindung von Theologen?” In *Kapitalismus als Religion*, szerkesztette Dirk Baecker. Berlin: Kulturverlag Kadmos, 2003.
- Fromm, Eric. „Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie.” In *Gesamtausgabe*. 1. kötet. Stuttgart: Deutsche Verlag-Anstalt, 1980.
- Fuchs, Bruno Archibald. *Der Geist der Bürgerlich-Kapitalistischen Gesellschaft. Eine Untersuchung über die Grundlagen und Voraussetzungen*. München/Berlin, 1914.
- Hamacher, Werner. „Büntörténet (Benjamin vázlata: »A kapitalizmus mint vallás«).” Fordította Pál Katalin. *Et al. — kritikai elmélet online 1: Gazdasági teológia* (2013), szerkesztette Fogarasi György. www.etal.hu.
- . „Schuldgeschichte. Benjamins Skizze »Kapitalismus als Religion«.” In *Kapitalismus als Religion*, szerkesztette Dirk Baecker. Berlin: Kulturverlag Kadmos, 2003.
- Landauer, Gustav. *Aufruf zum Sozialismus*. Berlin: Paul Cassirer, 1919.

- Lindner, Burkhard. „Der 11.9.2001 oder Kapitalismus als Religion.” In *Ereignis. Eine fundamentale Kategorie der Zeiterfahrung. Anspruch und Aporien*, szerkesztette Nikolaus Müller Schöll. Bielefeld: Transcript Verlag, 2003.
- Müller, Adam. *Zwölf Reden über die Beredsamkeit und deren Verfall in Deutschland*. München: Drei Masken, 1920 (1816).
- Nietzsche, Friedrich. *Ecce Homo (Hogyan lesz az ember azzá, ami)*. Fordította és jegyzetek Horváth Géza. Budapest: Göncöl, 2003.
- Soosten, Joachim von. „Schwarzer Freitag: die Diabolik der Erlösung und die Symbolik des Geldes.” In *Kapitalismus als Religion*, szerkesztette Dirk Baecker. Berlin: Kulturverlag Kadmos, 2003.
- Sung, Jung Mo. *Deus numa economia sem coração. Pobreza e neoliberalismo: um desafio à evangelização*. San Paulo: Paulinas, 1992.
- Tiryakian, Edward A. „The Sociological Import of a Metaphor: Tracking the Source of Max Weber’s »Iron Cage«.” In *Max Weber: Critical Assessments*, szerkesztette Peter Hamilton. London: Routledge, 1991).
- Unger, Erich. *Politik und Metaphysik*, szerkesztette Von Mangred Voigt. Würzburg: Königshausen & Neumann, 1989 (1921).
- Weber, Max. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Fordította Józsa Péter, Lissauer Zoltán és Somlai Péter. Budapest: Cserépfalvi, 1995; 2. bővített kiadás.
- . *L’éthique protestante et l’esprit du capitalisme*. Fordította Jean-Pierre Grossein. Paris: Gallimard, 2001.

[A fordítás alapja: Michael Löwy, „Le capitalisme comme religion: Walter Benjamin et Max Weber”, *Raisons politiques* 23 (2006/augusztus), 203-19.]